

ЛИБЕРАЛНАТА (РАДОСЛАВИСТКА) ПАРТИЯ И ВЪТРЕШНОПОЛИТИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ (НОЕМВРИ 1900 — ДЕКЕМВРИ 1901 Г.)

Милко Палангурски

След тежка политическа криза, на 27 ноември 1900 г. Т. Иванчов съставя своето второ правителство. В него липсват В. Радославов, П. Пешев и Д. Вачов — съответно председател, подпредседател и виден член на Централното бюро на Либералната партия. По този начин завършва периодът на т. нар. “радославистки кабинети”, управлявали страната на границата на два-та века. Останалите в правителството либерали Т. Иванчов, Д. Тончев и Й. Титоров заедно с техните малобройни привърженици са изключени от партията, с което се поставя началото на партийното разцепление. Ръководените от В. Радославов либерали се опитват да преодолеят негативните последици от отстраняването им от властта и разцеплението на партийната организация.

* * *

Излизането на радославистите в опозиция рязко променя ролята и мястото на партията им в обществения живот, превръщайки я в малка, раздробена и без особено влияние политическа сила. Без допир до изпълнителната власт, либералите заемат единствено възможната в момента позиция, като се заемат с консолидираща дейност за стабилизиране на организацията и възвръщане на загубените позиции. В политическите борби радославистите се ангажират в две сфери на политическия живот — парламентарната борба и налагането на публичен коректив върху действията на управляващите партии, като същевременно не пропускат нито един изгоден момент за печелене на обществен и политически кредит, надявайки се, че с течение на времето техните политически противници ще се амортизират от участието си във властта и общественото мнение отново ще обърне поглед към тях.

Начело на новото правителство застават Т. Иванчов и Д. Тончев — видни членове на Либералната партия, но правителството се оказва с рязко стеснена обществена и политическа опора поради малкия брой радослависти, застанали зад двамата министри. Макар да прокламират началото на “една нова, щастлива и благодарна епоха” и да се обявяват за компетентни и добри чиновници, т. нар. “иванчовисти” много добре разбират, че са

уязвими като сравнително безцветни политици и се вкопчват в княз Фердинанд като в свой основен политически крепител, забравяйки, че са повикани на власт с цел да проведат предсрочните парламентарни избори.

Крилото на д-р В. Радославов много точно усеща, че правителството носи в себе си две сериозни тенденции — едната на министър-председателя Т. Иванчов, който се стреми да прочисти администрацията и да назначи свои доверени лица, готови да го подкрепят при сформирването на нова партия, и втората, олицетворявана от Р. Петров, който на ключовия пост на министър на вътрешните работи действа за абсолютно същото, но с цел създаването на “безпартийна партия”. Конфликтът е неизбежен и в началото на януари 1901 г. и последните трима либерали подават оставка. Причината за напускането на кабинета е в направените от военния министър ген. Ст. Паприков разкрития за корупция и стопански афери от неговите колеги. Генералът, впрочем импулсиран от Фердинанд за своята постъпка, е улеснен от либералите, които много по-рано нападат в същата посока своите довчерашни колеги. През петте седмици на управление това е единственото, което радославистите успяват да направят в борбата си против кабинета¹.

На 12 януари 1901 г. ген. Р. Петров оглавява изпълнителната власт със същата цел — провеждане на парламентарни избори, но за разлика от Т. Иванчов с генерала се свързва възможността да се установи силно и хомогенно правителство под мотото “Княз, Закон, Отечество” — девиз, зад който прозира възможността и амбицията за установяване на някакво подобие на военно-монархическа диктатура. С основание радославистите негодуват, че за пръв път министър-председателят се назначава без да е изработена предварително кабинетната листа и едва след излизането на указа започват да се търсят лица, готови да поемат останалите министерски портфейли.

Либералите радослависти не могат да не вземат отношение по основната тревога в българския политически живот — възможността да бъде установена диктатура. Докато има надежди да се разберат с ген. Р. Петров и водят преговори за участие в изборите с единна листа, те твърдят, че не се боят от една “военна партия”, макар срамежливо да осъждат намесата на армията в “гражданските страсти и борби”. Но след провала на контактите между д-р В. Радославов и ген. Р. Петров тонът на либералите се променя и те започват да споделят страховете на останалите политически сили. “Ако на българския народ е писано, след като прекара един преврат, едно суспендиране на Конституцията, една драгунария, едно междуцарствие, един жесток и убийствен стамболовистки режим и една епоха на крайно разсипничество и гешефтарство, да прекара и една тежка военна или гражданска диктатура, то той и това ще прекара с онова стоическо търпение, което е

негова характерна черта". Тази декларация на партийния орган в "Народни права" е придружена с признанието, "че и без диктатура управлението е почти лично", но удивителното е, че се надяват диктатурата да бъде предотвратена от княз Фердинанд. Като изход те препоръчват да не се гласува за кандидатите на ген. Р. Петров, за да се предотврати създаването на парламент "под команда". Освен това, след анализ на българската политическа структура те пожелават да се премахне изобилието от политически партии чрез тяхното групиране, но практически стъпки не се правят².

Насрочените избори за XI ОНС раздвижват и Либералната партия. Скандалното им разделяне с властта поставя радославистите в най-неблагоприятна позиция от всички политически партии. Разцепени, с буквално изгонено от парламента мнозинство, поставени в политическа изолация, те все пак правят опит да се измъкнат от тежката ситуация. Още в края на декември 1900 г. Централното бюро на партията започва кампания за запазване единството на организацията. В специални писма до провинциалните лидери В. Радославов се опитва да ги подтикне към мобилизиране на силите, като главните усилия са насочени към онези райони, където радославистите имат някакви шансове за успех в парламентарните избори.

Либералите започват своята предизборна кампания последни — едва на 10 януари 1901 г., когато в София е свикано събрание с участието на всички членове на Централното бюро и по-видните дейци от столицата. В. Радославов съобщава желанието на депутатите либерали от X ОНС, които, преди да се разпусне парламентът, единодушно решават партията да вземе участие в изборите, като по този начин се прекратяват призивите за бойкот. Решено е местните либерални дружини сами да издигнат своите кандидатури, като им се дава и право съобразно местните условия, да участват самостоятелно или в коалиция с цел да се вкарат възможно по-голям брой либерали в новото Народно събрание. За София и районите около нея кандидатите се определят от Централното бюро. Веднага след това на агитационни обиколки в провинцията заминават В. Радославов, П. Пешев и Ж. Бакалов.

На 17 януари се провежда второ предизборно събрание, което утвърждава кандидатите за трите софийски избирателни окръга. Листата е изцяло от членове на централното ръководство, като техните кандидатури са дублирани в провинцията — В. Радославов в Чирпан и Ловеч, Хр. Г. Попов в Чирпан и Ж. Бакалов в Шумен. Въпреки усилията, партията успява да регистрира свои листи само в 15 избирателни района, което явно показва както силите, така и надеждите на партийното ръководство.

Възприетата предизборна тактика не е изненадваща, нито е някакво изключение от съществуващата практика. Трябва да се отбележи, че и много от провинциалните лидери настояват всички листи в страната да се водят

от партийния шеф, като се надяват да постигнат “сигурен избор” за В. Радославов и местните му подгласници, които по собственото им признание са с “много ниско” реноме. Въпреки контрола на Централното бюро, издигането на кандидатури по места върви много трудно и се препятства от противоречия в местните либерални дружини. Дори в традиционни радославистки центрове като Варна, Хасково и др. се издигат и регистрират по две листи от името на Либералната партия, като В. Радославов не успява да изглади противоречията. На места, някои видни либерали издигат своите кандидатури в изборите от името на партията, но без да се присъединяват нито към В. Радославов, нито към Т. Иванчов. Затова някои местни дружини настояват за незабавно свикване на конгрес, който да разреши натрупаните проблеми. Централното бюро окачествява последните кандидатури като отцепнически и апелира към партийните членове да не гласуват за тях.

С неуспех завършват и опитите на места да се сформират коалиции с други партии, които съвсем естествено отказват сътрудничество. Дори народнолибералите отказват коалиране на каквото и да е ниво, като разчитат на “изборна зестра” в резултат на подкрепата, оказвана им от ген. Р. Петров.

Предизборната кампания на либералите се затруднява и от липсата на средства. Ако през 1899 г., когато провеждат своята кампания с помощта на държавната администрация те нямат проблеми, в този момент ситуацията е коренно различна. По думите на отговорника за изборите в Трънско Т. Ахтаров, успешен вот “без 3 000 до 4 000” лева е немислим. Постоянното безпаричие на българските партии, когато са в опозиция, отново си казва тежката дума.

Либералите не систематизират своя предизборна платформа. Нещо повече — те дори не правят опит да изработят такава. Останали сами, те насочват своята пропагандна кампания в защита на извършените мероприятия по време на управлението им, главно натуралния десятък. На остра критика се подлагат всички останали партии. По начин, характерен за българската политическа действителност, от арсенала на пропагандата се изважда и пуска в оборот целият набор от негативни епитети, “изобретени” в следосвобожденския период. Основните нападки са против правителството, сполучливо наречено кабинет “на двама генерали и четири министерства”. Недоволството им се обуславя главно от административните промени, тъй като масово се уволняват назначени от Либералната партия чиновници.

При това състояние на партийната организация и качество на предизборната кампания, резултатите от проведените на 28 януари парламентарни избори са напълно логични. Либералната партия получава само шест мандата — П. Пешев, д-р П. Табурнов, Д. Десев и още трима второстепенни

дейци. От Централното бюро — в Народното събрание попада единствено партийният подпредседател П. Пешев, избран от традиционно верния му роден град Севлиево. В. Радославов, както винаги след 1886 г., не успява да влезе в парламента като опозиционер³.

Съставът на XI ОНС не удовлетворява никоя политическа сила. Призиви за неговото разтуряне започват да се появяват още в момента, когато стават известни резултатите. Фактът, че нито една партия не получава стабилно мнозинство, дава повод да се формулират няколко версии за бъдещата съдба на парламента. Първата реакция на радославистите е, че “не е възможна никаква коалиция, която да даде възможност за съставянето на трайно и работоспособно правителство”. Затова либералите смятат, че “въпросът за разтуряне на камарата по само себе си е решен”. Тяхната препоръка е да се състави смесено правителство, в което партиите да имат еднакво число министри, или пък да се образува министерски съвет от главните секретари на отделните министерства, който да проведе нови парламентарни избори. Препоръки и позиции, изцяло изгодни за либералите, но трудно реализирани при силната поляризация на електората.

Поведението на радославистите е разбираемо, тъй като те се оказват (с изключение на социалистите) най-малката парламентарна група. Желанието да получат скорошен реванш на нови избори е подчинено на някакво участие в правителството, което ще проведе евентуални избори, за да се извлекат някакви преимущества. Трябва да се отбележи, че те не са сами в своето искане. Лидерът на стамболовистите Д. Петков също е на мнение да се състави правителство от “авторитетни хора”, а свикването на XI ОНС да се отложи за есента. Единодушието между двете партии се обосновава както със страха от поемането на властта от партиите, формиращи т. нар. “русофилски спектър”, така и поради изборната загуба.

Либералите радослависти и народнолибералите се опасяват от рязък поврат във външната политика на страната, макар и да разбират, че княз Фердинанд е “принуден да вземе русофилите на власт”. Но изказват и открито задоволство, защото монархът е успял “да ги тури в един чувал сега, особено в тия трудни времена”. Те се надяват, че демократите и прогресивнолибералите няма да разрешат финансовата криза, понеже банките “ще ги турят в тежко положение”. Либералните формации трябва да преглътнат съставянето на правителство, ползващо се със значително по-голямо доверие в Петербург⁴.

Дни след парламентарните избори радославистите имат още един шанс да проверят влиянието си на провежданите градски и селски общински избори, за да се попълнят разтурените от ген. Р. Петров общински съвети. Радославистите срещат още по-големи трудности, тъй като всяка тяхна ре-

гистрирана листа автоматично формира местни коалиции между Демократическата, Прогресивнолибералната и Народната партия⁵.

С най-голямо внимание се очакват насрочените за 4 февруари избори в столицата, тъй като евентуален успех на либералите би поставил под съмнение коректността на резултатите от парламентарните избори. Но в името на частичния успех част от столичната дружина влиза в контакти с прогресивнолибералите, които се съгласяват на обща листа, тъй като се опасяват повече от народнолибералите. Секретарят на Централното бюро Ив. Г. Попов отказва подобно сътрудничество и това довежда до поредното разцепление в столичната дружина. При създалата се обстановка, трезво оценявайки шансовете, ден преди изборите партийното ръководство взема решение да ги бойкотира. Във възвание до софийските избиратели В. Радославов и Ив. Г. Попов отбелязват, че кметството е разтурено незаконно и че избирателните карти не са раздадени навреме, което не позволява на партията да вземе участие в изборите. Посочените нередности просто скриват опасенията от провал. Не случайно, от цялата поредица местни избори либералите запазват позицията си само в Севлиево⁶.

Надеждите на либералите за разпускане на парламента не се сбъдват. На 20 февруари най-после се образува коалиционният кабинет от демократи и прогресивнолиберали, начело с П. Каравелов. Реакцията на радославистите не е еднозначна. Те имат право да твърдят, че властта ще се поеме от онзи, който "се съгласи да въведе... монополите, заедно с външната контрола на българските финанси". Затова отдават дължимото на П. Каравелов, наел се да управлява в тежката ситуация, и декларират желанието си той да "образува едно трайно и силно правителство". По този начин радославистите се опитват да наложат лоялна и отговаряща на европейските критерии атмосфера на партийни взаимоотношения и да се прекъсне практиката на преследване на падналия от власт. Либералите имат сериозни основания за тревога, тъй като общественото мнение все повече се ангажира с желанието да бъдат разследвани делата на радославистките правителства. В печата, партиен и независим, постоянно се публикуват материали за незаконни мероприятия на либералните кабинети. Либералите се опасяват и от крехкото парламентарно мнозинство, подкрепящо правителството, което може да доведе до безогледно касиране на опозиционни представители в Народното събрание.

Въпреки тези очаквания, радославистите не се подлагат на никакви притеснения в парламента. Единствено изключение представлява случаят с П. Табурнов, за мандата на когото се разгръщат двудневни парламентарни дискусии. Те се обосновават на факта, че той е грък по произход и австрийски поданик до 1883 г. и спорът дали да бъде народен представител не въз-

никва за пръв път. Срещу неговия избор се изказват Д. Ризов, М. Балабанов, Др. Цанков, Д. Йовев, подкрепени от министър-председателя П. Каравелов. В защита на избора се изказват П. Пешев и демократа А. Ходжов, които, опирайки се на факта, че има тълкувателно решение на X ОНС, призовават да се признае изборът за законен. Тезата им е подкрепена от министъра на правосъдието Ал. Радев и спорният избор е утвърден. Другите народни представители от Либералната партия нямат никакви проблеми при своето утвърждаване⁷.

Още при откриването на XI ОНС става ясно, че премахването на Закона за натуралния десятък е предстоящо. Дори княз Фердинанд в своето Тронно слово обявява за първостепенна задача възстановяването на поземления данък. Либералите разбират, че това тяхно мероприятие ще бъде ревизирано, но продължават да го защитават, тъй като според тях, макар и да е “овехтяла система”, десятъкът спасил страната от финансов крах и отгървал “дребните земеделци от постоянната експлоатация на безбожните лихвари”.

Опитите да се реабилитира този злополучен законодателен акт се правят в три посоки — според либералите страната все още не е узряла за поземлен данък, който освен това никога не се е събирал в определения от бюджета размер; че законът защитавал дребните и средни селяни, които заплащали в натура, а не чрез вечно липсващите на селянина пари; и най-вече, че с него е предотвратен фалитът на страната. Но и радославистите признават, че ако П. Каравелов е истински политик, той е длъжен да отмени този закон.

Цялата пропагандна шумотевица е за публична употреба. Дори изказаното от В. Радославов мнение, че Законът трябва да остане в сила и за 1901 г., за да може да докаже своята ефективност, не трябва да се взема на сериозно, защото в парламента всички либерални депутати гласуват за въвеждането на отменения поземлен данък, без дори да се опитат да защитят своето творение. Тази позиция на либералите има своето обяснение във факта, че те добре разбират ненужността от упорита защита на един толкова компрометиран закон⁸.

Радославистите очакват останалите практически реформи на правителството с особен интерес, тъй като са наясно със сложното финансово положение на страната и знаят, че прокламираното от довчерашната опозиция силно намаление на бюджетните разходи е почти неизпълнима задача и очакват именно там новото министерство да се препъне.

В края на февруари 1901 г. правителството внася законопроект за ново административно деление на страната. С него се закриват 6 окръга и 14 околии и се цели облекчаване на бюджета, изграждане на по-крупни административни системи и засилване на местното самоуправление. Тъй като липсва възможност за принципна критика, либералите пренасят своята кри-

тика в политическата сфера, обявявайки, че с реформата се цели “ликвидирането на опозиционните окръжия”, като се позовават на по-ниския статут, предвиден за Ловеч, Севлиево и Разград. Доводите на радославистите са подкрепени със съответната доза стопански, административни и политически аргументи. Най-яръстна е закрилата на Ловеч — родното място на В. Радославов, за чието запазване като окръжен център се изливат потоци от мастило, за да се докажат неговите предимства като естествен подбалкански център. Цялата кампания на моменти придобива не само партизански, но направо комичен характер.

По-активна и обоснована е позицията на радославистите по повод амнистията на осъдените по време на съпротивата срещу Закона за десятъка. Те не са против предлаганата амнистия, но протестират против обхвата ѝ. Коалиционното правителство отказва да освободи от отговорност осъдените чиновници за престъпления по време на потушаването на селските бунтове. Оказва се, че нарушителите на закона получават оправдание за своята дейност, докато чиновниците и военните лица, които спазват клаузите на закона, не получават амнистия. При парламентарните дебати П. Пешев дори призовава от кръга на амнистираните лица да бъдат изключени само министрите от кабинета Т. Иванчов — В. Радославов. Но до промяна на позицията на парламентарното мнозинство не се достига⁹.

След този момент либералите отново изваждат целия си арсенал от пропагандни средства против правителството. През първата половина на 1901 г. кабинетът е нападан за мудни управленчески решения, нерешителност и липса на компетентност. Нападките се подхранват от липсата на вотиран бюджет, от използването на мерки, които предишното правителство е използвало и е получавало остри критики. За радославистите е ясно, че много от критиките, които получават като управляващи, в този момент се превръщат в тяхно пропагандно оръжие, тъй като изборът на средства и методи за излизане на страната от финансовата криза не е голям.

С основание и без основание внесеният от П. Каравелов бюджет е критикуван по всички параграфи. Намалението на чиновническите заплати, новата емисия от парични знаци, преобразуванията във войската, администрацията и дипломатическия корпус в повечето от изследванията се оценяват като положителни стъпки за излизане от кризата. Но трябва да отдаде дължимото на съвременниците, които с основание критикуват правителството, че не е внесло нищо ново в принципите и методите за формиране на бюджета, въпреки щедро раздаваните обещания за фискална реформа. Заключение на в. “Народни права” е категорично: “Приходният бюджет е силно надут, а разходният — безсистемно окастрен до невъзможност. И двата са фиктивни и неверни.” Оказва се, че “пробният камък за способността” на

правителството не е поставен на стабилна основа, което позволява на радославистите, заедно с другите опозиционни сили да хвърлят тежки обвинения против П. Каравелов. Особено остра е реакцията за рязкото ограничаване на държавната помощ в образованието, силното свиване на бюджета за армията и особено в дипломатическото ведомство¹⁰.

Това позволява на В. Радославов да заяви, че правителството не е оправдало очакванията, въпреки че е дошло “на власт вследствие на едни генерални законодателни избори и произтича, тъй да се каже, от народа”. Според него правителството е неефективно, тъй като се крепи на нестабилна коалиционна основа, което принуждава министър-председателя да прави отстъпки на съюзниците си. През лятото на 1901 г. В. Радославов прогнозира, че министерският съвет в най-скоро време ще се препъне при сключването на нужния външен заем с френските банки. Не може да се отрече, че лидерът на либералите притежава добър политически нюх. За острия тон на В. Радославов има още една много важна причина — привличането на министрите от кабинета Т. Иванчов — В. Радославов под съдебна отговорност¹¹.

На 7 октомври 1901 г. се насрочват допълнителни парламентарни избори, за да се попълнят липсващите 29 депутатски мандата. Изборите имат значение както за правителството, така и за опозицията, която се надява да преодолее крехкото мнозинство на управляващата коалиция и да доведе до предсрочни избори. Но нито управляващите партии, нито опозицията успява да изработи и издигне общи листи. Ръководството на Либералната партия не реагира адекватно на ситуацията. Предизборна кампания почти липсва, кандидатите на партията се обявяват само няколко дни преди изборния ден. Либералите регистрират листи само на три места, които излъчват четири мандата — Софийска околия, Златица и Търново Сеймен. И на трите места фигурира името на партийния лидер, а в столичната околия е добавен още един член на Централното бюро — Ив. Г. Попов. Фактът, че либералите участват в изборите в столицата, веднага консолидира и то единствено там управляващите партии, излезли с единна листа. Цялата изборителна кампания на либералите се изчерпва с едно възвание към столичните избиратели, в което се подчертава, че правителството не е изпълнило нито едно от обещанията си, че е готово да предаде българските финанси под чуждестранен банков контрол и че не е способно да защити българското население в рамките на Османската империя. Възванието настоява избирателите да не гласуват “за мъчителите на македонските дейци и за гонителите на ония български родолюбци, които милеят за свободата на своя роден брат зад Доспат и Рила”. Алтернатива на правителствената политика в теоретичен и практически план не се предлага.

Вътрешнопартийната криза също си казва тежката дума при подготовката на изборите. Достига се до някои остри конфликти. Така например, В. Радославов се опитва да наложи на плевенските либерали да издигнат кандидатурата на Д. Вачов, но местните радослависти отказват, като търсят коалиция с народнолибералите. По тази причина Централното бюро не признава кандидатите в Плевен. П. Пешев пък прави обиколка в провинцията. В Горна Оряховица той се убеждава, че “местните кандидати нямат гаранция за сполука, с което ще заделят гласове и възползват правителството”. По тази причина той дава съвет да не се издигат кандидати от името на партията и се подкрепят други опозиционни сили.

Резултатите от допълнителните избори са напълно закономерни. От двадесет и деветте разпределени мандата радославистите не получават нито един. Обяснението за загубата, което дава партийният орган, е направо смайващо: “Нигде не се успя, защото само Либералната партия води истинска опозиция на правителството”. В. Радославов получава само 903 гласа в столицата и отново остава вън от Народното събрание¹².

След частичните избори радославистите концентрират цялото си внимание върху опитите на правителството да намери изход от финансовата криза. Прогнозата на В. Радославов за трудностите, които очакват П. Каравелов, изцяло се сбъдва. Всички опити на правителството, чрез мобилизиране на вътрешни сили да разреши проблема, пропадат. Колкото и да се засилва финансовата дисциплина, какъвто и режим на икономии да се налага, на всеки сериозен икономист и политик става ясно, че без външен заем няма възможност да се предотврати фалитът на държавното съкровище. Всъщност, правителството нито за миг не прекъсва преговорите с френските банки, започнати от радослависткото правителство. Министерският съвет разчита да сключи заем чрез посредничеството на Русия, с което да отхвърли най-тежките ограничителни клаузи и въвеждането на чуждестранен финансов контрол. Но Петербург е погълнат от своите проблеми и не изпитва особено желание да се обвързва с българските проблеми, въпреки че в руската столица се наблюдава известна активност. През лятото на 1901 г., когато всички кредитори очакват страната да фалира, правителството успява да мобилизира всички източници на постъпления и да получи недостигащите 4 милиона франка от Русия. Този сравнително успешен ход на П. Каравелов обаче е посрещнат на нож от либералите, които, вече попаднали под ударите на съдебно разследване, започват да прилагат използвания към тях аршин. Те настояват да се започне парламентарно разследване срещу П. Каравелов, който си е позволил да получи руската финансова помощ без санкцията на парламента и по този начин е нарушил Конституцията. Още по-силно недоволство предизвиква необходимостта страната да гарантира

този аванс, като в руското дипломатическо агентство се занася сумата в златни и сребърни монети, нещо, което либералите оценяват като недопустимо¹³.

Но големия отпор на кабинета либералите радослависти дават през есента, след откриване на първата редовна сесия на Народното събрание. В своето Тронно слово князът моли за поддръжката на “всички политически течения, за премахване на финансовите затруднения”, като освен това представя амбициозната законодателна програма на Министерския съвет от 11 законопроекта. Но нито един от предвидените законопроекта не е внесен в парламентарната зала, за което опозицията с основание критикува правителството за мудност и неефективност. Предложената програма пропада напълно, тъй като всичко се концентрира върху подписания от външния министър д-р Ст. Данев 125 милионен заем с френската “Банк дьо Пари е де Пеи-Ба”, установяващ концесия върху приходите от тютюна.

Въпреки че преговорите се водят тайно и правителството се стреми да не допусне изтичане на информация, още в края на септември в. “Народни права” съобщава почти точните условия на заема и констатира, че поетите задължения и условия са “много по-убийствени от тези през 1899 г.”, когато тогавашната опозиция направила всичко възможно да провали сключването на заем. Но бурята се разгръща малко по-късно, когато в Народното събрание се внасят за утвърждаване подписаните договори. Либералите заявяват, че клаузите “трябва да стреснат всеки българин”, защото страната никога вече няма да се отърве от установения монопол, тъй като чужденците ще ограничат районите на производство, количеството на произвежданите тютюни и ще се развихри корупция поради чуждестранното участие в тютюневата режия. Според тях “това икономическо робство ще повлече след себе си и политическо” и препоръчват на кабинета да “наложи 5,10 па и 20 % върху преките и косвени даждиета. Това наистина ще бъде много тежко за населението, но за една или две години, а не за петдесет”. Тъй като имат минимално влияние в парламента, те се обръщат с призив към цялата опозиция да не гласува договорите, като същевременно организират и извънпарламентарен натиск¹⁴.

На 2 декември 1901 г. в столицата се свиква огромен протестен митинг, в основата на който са членовете на Централното бюро — Д. Вачов, Кр. Доцев, П. Пешев, Ж. Бакалов и Хр. Г. Попов. От лидерите отсъства само В. Радославов, но това не намалява ефекта от приетата резолюция, в която се настоява Народното събрание да не гласува договорите и се апелира към княза да не ги утвърждава, ако евентуално бъдат приети. На 4 декември П. Каравелов подава оставка, след като против договорите гласуват и част от неговите привърженици.

Позицията на радославистите е ясна и категорична. Те настояват да се търси изход от кризата без заем, чрез увеличаване на данъчното натоварване, като по този начин продължават да търсят оправдание за въведения от тях натурален десятък. За разлика от стамболовистите, които обещават на княз Фердинанд да гласуват Закона за заема, либералите не поемат нито за миг подобен ангажимент и остават твърди докрай. Разбира се, в тази позиция прозира и голяма доза политически интерес и дори демагогия, но те разчитат на евентуалното преструктуриране на общественото мнение и преоценка за тяхната политика от предходния период¹⁵.

На 11 декември парламентът гласува още веднъж против предложените документи, като отхвърля и т. нар. Декларация на правителството, с което П. Каравелов се опитва повторно да изтръгне положителен вот от народните представители. Кабинетът окончателно е бламиран и П. Каравелов завинаги се оттегля от властта¹⁶.

Либералите радослависти са във възторг от развитието на събитията. Още в началото на декември, паралелно с натиска върху правителството, те лансират идеята за създаване на “силно правителство”, като предлагат две алтернативи за излизане от кризата — или нов кабинет, който да започне реформи и икономии на базата на това Народно събрание, или разтурване на парламента и нови генерални законодателни избори. Съвсем естествено, те обръщат поглед към монарха, който според тях трябва “да повери управлението на хора, които имат връзка с тоя народ, които са пожертвали своя живот и цялото си спокойствие за тоя народ”. Разбира се, препоръката има много точен адресат, тъй като те очакват да бъдат повикани на власт от княз Фердинанд и да създадат нужното “стабилно и повече патриотично правителство”. Съвсем не случайно, още през лятото на 1901 г., четири месеца преди правителствената криза, партийният орган изнася лекция по конституционно право в един напълно радославистки вариант. “Азбукето на едно конституционно управление — пише в. “Народни права” — се състои в това: Князът си назначава министерство от лица, на които той иска да повери властта; министерството провежда избори за Народно събрание и ако успее да си стъкми болшинство (може и орташко) задържа властта, в противен случай, самото Народно събрание, ако има еднородни елементи в болшинството, показва на княза бъдещия министър и той го утвърждава”. Едва ли може да се намери по-точен текст, който да показва тъй ярко доминацията на монархическия институт в практиката и теорията на българската парламентарна демокрация¹⁷.

Но в този момент княз Фердинанд има свои планове и няма никакво намерение да се обръща към либералите, които не без съжаление констатираха, че князът не прави консултации с партиите, което от своя страна е ясен

намека, че следващият кабинет ще произлиза отново от партиите, които съставляват току-що бламирения кабинет. На 22 декември 1901 г. д-р Ст. Данев поема министър-председателския пост и формира чисто прогресивно-либерален кабинет.

Радославистите обявяват и това правителство за неконституционно, макар и да е назначено точно по препоръчания от тях начин. Обяснението, което дават за идването на прогресивнолибералите на власт, те търсят във въшнополитическите намерения на княз Фердинанд "Отдавна князът имаше желанието — пише в. "Народни права" — да повери управлението на едно чисто русофилско министерство, без примес от други политически фракции и убеждения". Познавайки българските политически порядки, те очакват разпускане на парламента и както през януари 1901 г. апелират за създаване на кабинет на коалиционна основа. Останали въвн от властта, те си позволяват хапливата забележка към княз Фердинанд, че този път той "не сполучи с диагнозата по разрешаването на кризата". Но нито дума за това, че "лекарската правоспособност" на монарха е сформирана с тяхната активна помощ¹⁸.

* * *

Отблъснати от всички политически сили и изоставени от княз Фердинанд, либералите радослависти нямат възможност да наложат какъвто и да е коректив на официалната политика. По тази причина, те носят белезите и характеристиката на всяка българска опозиционна партия. С развързани ръце, без да има нужда да се съобразяват с тежестите на управлението, те подлагат на критика онези пунктове в действията на управляващите, които могат да донесат бързи и реални политически дивиденди. Целта е, с течение на времето отново да се превърнат в реална алтернатива за двореца и общественото мнение по пътя към властта.

В зависимост от ситуацията, макар и с минимална тежест в политическия живот, на моменти те заемат и реалистични, и съобразени с действителността позиции. Либералите не успяват да защитят своите мероприятия като управляваща партия в предходния период и остават верни на редица свои принципни позиции. С дейността си те спомагат (като част от цялата опозиция) да се предотврати налагане на чуждестранен финансов контрол върху българския бюджет. С парламентарната си дейност, съобразена с общия климат на либерални междупартийни взаимоотношения, радославистите допринасят за установяване на един по-мек политически живот, доста по-различен от съществуващия до края на XIX век.

БЕЛЕЖКИ

¹ Възраждане, № 3, 10 дек. 1900 г.; Народни права № 141, 21 дек. 1900 г.; № 3, 11 ян. 1901 г.; ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 795, л. 4—5.

² За намеренията на ген. Р. Петров: Грънчаров, Ст. България на прага на двадесетото столетие. С., 1986, с. 72—73; Николова, В. Народнолибералната партия и вътрешнополитическото развитие на България (1894—1903 г.). — ИИИ, Т. XXIV, С., 1979, с. 116—118; НБКМ — БИА, ф. 14, а. е. 289, л. 24—36. За позицията на либералите по повод мероприятията на ген. Р. Петров: ЦДИА, ф. 134, оп. 1, а. е. 331, л. 11—12; Народни права, № 3, 4 и 5 от 11, 14 и 16 януари 1901 г.

³ Участието на либералите в изборите е отразено в: Народни права, № 1, 5 ян.; № 3, 11 ян.; № 6, 18 ян.; № 7, 21 ян.; № 9, 25 ян.; № 11, 30 ян. 1901 г.; ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 583, л. 1; а. е. 162, л. 1—2; а. е. 538, л. 21—22; а. е. 313, л. 3—8; а. е. 212, л. 7—8; НБКМ — БИА, ф. 263, а. е. 14, л. 266—267, 272—273; а. е. 15, л. 61—62; ПА — БАН, ф. 45к, а. е. 493, л. 5; ЦДИА, ф. 401, оп. 1, а. е. 59, л. 6—8; л. 11.

⁴ ЦДИА, ф. 249, оп. 1, а. е. 174, л. 1—3; а. е. 137, л. 1—2; Народни права, № 12, 2 февр. 1901 г.

⁵ ЦДИА, ф. 401, оп. 1, а. е. 61, л. 3—4. На практика се повтаря ситуацията от парламентарните избори; НБКМ — БИА, ф. 263, а. е. 14, л. 270.

⁶ НБКМ — БИА, ф. 263, а. е. 14, л. 276; Народни права, № 12, 2 февр.; № 13, 7 февр.; № 19, 28 февр. 1901 г.

⁷ Грънчаров, Ст. България на прага..., с. 77; Саздов, Д. Демократическата партия в България (1887—1908 г.). С., 1987, с. 160—162; Народни права, № 16, 17 февр. 1901 г.; СД XI ОНС, I ИС, с. 2, 133—170.

⁸ Пак там, с. 721—737; 913—933, 1014—1031; Народни права, № 20, 3 март; № 74, 22 август 1901 г.

⁹ Саздов, Д. Демократическата партия..., с. 166; Народни права, № 25, 21 март; № 28, 31 март; № 33, 21 април 1901; СД XI ОНС, I ИС, с. 440—441.

¹⁰ Народни права, № 31, 14 юни; № 36, 2 май; № 60, 7 юли 1901 г.; Саздов, Д. Демократическата партия..., с. 165—174; Грънчаров, Ст. България на прага..., с. 85—90.

¹¹ Народни права, № 74, 22 август 1901 г.

¹² Саздов, Д. Демократическата партия..., с. 170—171; Народни права, № 88, 5 окт.; № 89, 10 окт. 1901; България, № 124, 9 октомври 1901; ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 1422, л. 1; а. е. 388, л. 1.

¹³ За засма и преговорите около него: Тодорова, Цв. Дипломатическа история на външните засми на България (1888—1912 г.). С., 1972, с. 285—300; Дамянов, С. Френското икономическо проникване в България от Освобождението до Първата световна война. С., 1972, с. 120—127; АВПР, ф. 151, оп. 482, д. 1313, л. 80—95; Народни права, № 63, 18 юли; № 108, 15 ноември 1901 г.

¹⁴ Пак там, № 86, 29 септ.; № 102, 24 ноември; № 103, 28 ноември 1901 г.

¹⁵ Пак там, № 105, 5 декември 1901; СД XI ОНС, I ИС, с. 871—872.

¹⁶ Саздов, Д. Демократическата партия..., с. 174.

¹⁷ Народни права, № 68, 4 август; № 105, 5 декември; № 106, 8 декември 1901 г.

¹⁸ Пак там, № 110, 22 декември 1901 г.